

Drewniana architektura sakralna powiatu gliwickiego – przegląd, zagrożenia i drogi ochrony

dr inż. arch.

JOANNA SERDYŃSKA

Politechnika Śląska

Wydział Architektury

ORCID: 0000-0002-3717-2434

Przedmiotem artykułu są drewniane kościoły powiatu gliwickiego. Rozwijające się od czasów średniowiecznych budownictwo drewniane ukształtowało zasadniczy schemat kompozycyjno-przestrzenny tych budowli, który przesądził o ich typologicznej odrębności, walorach estetycznych oraz cechach regionalnych i ponadregionalnych.

Drewniane kościoły są elementem krajobrazu powiatu gliwickiego; wznieszone od czasów średniowiecza, wtopiły się w pejzaż tak silnie, że obecnie są jego integralną częścią. W zdecydowanej większości są remontowane i wciąż funkcjonują zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem, jednak ich istnienie jest zagrożone: od ponad trzystu lat nie wybudowano ani jednego kościoła tego typu, zdarzają się przypadki pogorszenia stanu technicznego lub wręcz całkowitego, bezpowrotnego zniszczenia. Celem pracy jest charakterystyka i opis kondycji drewnianych kościołów w powiecie gliwickim, wskazanie najważniejszych czynników zagrażających przetrwaniu oraz dróg ich ochrony.

Źródła

W okresie powojennym górnśląskie drewniane budownictwo sakralne nie doczekało się należnego mu opracowania monograficznego. Ten brak rekompensuje w pewnym stopniu część wstępna przewodnika C. Thullie zawierająca opis i historię drewnianej architektury [1]. Przetom XX i XXI w. przyniósł wzrost zainteresowania tą architekturą, który zaowocował albumem grafik S. Gadowskiego [2], albumem fotografii A. Kreisa [3] oraz przewodnikiem B. Cendy [4]. Cenny materiał źródłowy stanowią karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa województwa śląskiego oraz publikacje o charakterze konserwatorskim: J. Szatygina i R. Brykowskiego. Zdjęcia nieistniejących już kościołów można znaleźć na stronie internetowej I. i M. Szukatów i M. Płuciennika [5].

Charakterystyka

O tym, że drewniana architektura jest nieodłącznym elementem śląskiego krajobrazu kulturowego, zadecydowała potrzeba, dostępność budulca i umiejętność jego obróbki. Przez stulecia drewno było powszechnie stosowane w budownictwie. W nurcie architektury drewnianej szczególne miejsce zajmują kościoły.

Ich plany składają się zasadniczo z potoczonych w jedną całość dwóch elementów: większej i mniejszej „chaty”, odpowiadających podziałowi świątyni na nawę i prezbiterium. Rzuty obu „chat” zbliżone są do kwadratu, co wynika z parametrów belek konstrukcyjnych tworzących zrębową konstrukcję ścian. Ściany przykryte są dwuspadowymi dachami; spotykane często obniżenie kalenicy dachu w części ołtarzowej to skutek zastosowania tego samego kąta nachylenia potaci dachów nawy i prezbiterium (takie rozwiązanie zastosowano np. w kościołach pw.: Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Łączy i św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sierakowicach), choć można się także spotkać z kalenicami biegnącymi na tej samej wysokości (np. w kościele pw. św. Bartłomieja w Smolnicy). Kąt nachylenia potaci dachowej, często przekraczający 45°, to sposób zabezpieczenia konstrukcji i pokrycia z gontu przed wiatrem i opadami atmosferycznymi. Wokół kościoła lub jego części pojawiają się otwarte lub zabudowane podcienia, tzw. soboty, chroniące przed deszczem dolną część budyńku i zgromadzonych tam wiernych (tak jest np. w kościele pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sierakowicach). Trzecim elementem

struktury jest wieża – dzwonnica dostawiona do frontu nawy. Jej konstrukcja to czworoboczne ściany słupowe, wzmocnione mieczami i zastrzałami. Trzon wieży nieznacznie zwęża się ku górze i ma nasadę mieszczącą dzwony, tzw. makowicę, ze zwieńczeniem w kształcie ostrostupa. Pochyły kształt wieży i nadwieszona makowica sugerują charakter obronny, na co zwraca uwagę C. Thullie [1].

Nawa, prezbiterium i wieża tworzą trójdzielny, zasadniczo niezmienny układ świątyni. Jej sylweta to na ogół dominanta wieżowa, strome potacie dachu z sygnaturką nad nawą i nieco niższe prezbiterium, choć można spotkać i takie, w których dominuje bryła nawy. Taki schemat utrwalił się na przestrzeni czasu i przesądził o walorach estetycznych i typologicznej oryginalności górnśląskich kościołów.

Rys historyczny i stan obecny

Na terenie powiatu gliwickiego obecnie znajduje się dwanaście drewnianych kościołów. Najstarsze pochodzą z końca XV w., są to kościoły: pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Gliwicach (1493 r.), pw. Wszystkich Świętych w Bojszowach (koniec XV w.) i pw. św. Jana Chrzyciela w Poniszowicach (poświęcony w 1499 r.). Najmłodszymi są kościoły: pw. Wszystkich Świętych w Sierotach (odbudowany w 1707 r.) i pw. św. Jerzego w Ostropie (konsekrowany w 1719 r.). W większości są użytkowane zgodnie z przeznaczeniem, pełnią funkcję kościołów parafialnych, są remontowane i utrzymywane w dobrym stanie technicznym. Kilka z nich utraciło funkcję kościołów parafialnych,

Fot. 1. Kościół pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sierakowicach; źródło – materiały własne

stając się kościołami filialnymi. Tak było w przypadku kościoła pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Sierakowicach (w 1679 r.), co jednak nie wpłynęło zasadniczo na pogorszenie jego stanu technicznego (kościół był remontowany w latach 1819–20, 1886, 1947, 1953, 1957, 2003–2010, 2011 a ostatnio w 2022 r.). W kościele pw. św. Wawrzyńca w Zacharzewicach, który jest kościołem filialnym parafii Wszystkich Świętych w Sierotach (1580 r.), około 1675 r. dokonano bliżej nieokreślonej wymiany bądź przebudowy górnej partii wieży. W 1793 i 1804 r. oraz w latach 1824–1827 prowadzono prace remontowe przy konstrukcji i pokryciu dachowym, remonty innego typu realizowane były m.in. w 1843 r., w latach 1896–1898, 1909 oraz w roku 1936. Kościół Wszystkich Świętych w Bojszowie (z końca XV w., odnawiany i remontowany w XVIII, XIX i na początku XX w.) po 1982 r. stał się kościołem filialnym i spełnia dalej swoją funkcję, choć w ograniczony sposób.

Wybudowanie nowego kościoła może niekiedy utrudnić utrzymanie starego. Przy-

kładem może być kościół św. Jerzego w Ostropie (konsekrowany w 1719 r., z wieżą z lat 40. XVI w.), interesujący ze względu na drewniano-murowaną konstrukcję. W latach 60. XX w. przeprowadzono prace konserwatorskie, a od 2005 r. prowadzone są badania i prace remontowo-konserwatorskie mające na celu przywrócenie obiektu do funkcji sakralnych oraz udostępnienie go turystom. Od 1927 r. kościół nie jest jednak użytkowany ze względu na wybudowanie (w latach 1925–1927) w jego sąsiedztwie nowej, murowanej świątyni, która przejęła funkcję kościoła parafialnego.

W kilku sytuacjach sposobem na ratunek było przeniesienie kościoła w inne miejsce. Tak było w przypadku kościołów: pw. św. Wawrzyńca (w 1936 r. przeniesiony z Knurowa do Chorzowa) i kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (w 1958 r. przeniesiony z Przyszowca na Kubalonkę). Zaniedbany i ulegający dewastacji kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Zębowicach 1994 r. został rozebrany i zrekonstruowany w 2000 r. przy ul. Kozielskiej w Gliwicach, co dało mu nowe życie.

Lista kościołów drewnianych powiatu gliwickiego nie byłaby pełna bez jednego z najstarszych i najcenniejszych zabytków gminy Gliwice – kościoła pw. Nawiedzenia NMP w Łączy (konsekrowanego w 1490 r.). Ten cenny obiekt sponął doszczętnie w 1994 r. Nieodbudowany w formie i technice pierwotnej, pomimo rezolucji Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS [6] zniknął bezpowrotnie, a na jego miejscu wybudowano kościół murowany.

Zagrożenia i drogi ochrony

Od około trzech wieków na terenie powiatu gliwickiego nie buduje się kościołów drewnianych. Tej tendencji nie odwrócił nawet wzrost zainteresowania tą technologią z przełomu XX i XXI wieku. J. Szatygin szczegółowo omawia czynniki przyczyniające się do upadku budownictwa drewnianego [7], tu należy wskazać cztery grupy:

- zmiany w przepisach: budowlanych, ubezpieczeniowych, przeciwpożarowych i in.;
- odejście od budownictwa drewnianego na rzecz innych technologii;
- słabszą jakością lokalnego budulca drewnianego i wzrost jego cen;
- zanik tradycji i umiejętności budowlanych w społecznościach lokalnych.

Oprócz wymienionych czynników drewnianym kościołom zagrażają również zdarzenia losowe oraz akty wandalizmu. Wydaje się także, że wpływ na stan techniczny może mieć funkcja – utrata statusu kościoła parafialnego może się przyczynić do jego szybszego niszczenia.

Reakcją na pogorszenie się stanu cennej tkanki bywa objęcie obiektu ochroną konserwatorską, jednak, w niektórych przypadkach, wpisanie obiektu do rejestru zabytków może być czynnikiem przyspieszającym jego degradację. Aby odwrócić niekorzystny trend, ochrona samych obiektów nie wystarczy. Konieczny jest korzystny klimat społeczny, ekonomiczny i prawny, stymulujący ponowny wzrost zainteresowania technologią oraz stworzenie warunków do podtrzymania umiejętności, wiedzy i tradycji budowlanej i zamiatowania do sztuki ciesielskiej.

Wnioski

Przez setki lat drewniana architektura sakralna bazowała na materiale dobrej jakości pozyskiwanym lokalnie, stale doskonalszej technologii oraz na know-how – wiedzy i umiejętnościach budowlanych kultywowanych w lokalnych społecznościach. Te trzy elementy stanowiły o jej sile, gdyż opierały się na równowadze pomiędzy potrzebami a możliwościami ich zaspokojenia, pomiędzy ambicjami a umiejętnościami i środkami do ich realizacji. One też gwarantowały stały rozwój i stopniową, organiczną ewolucję. Każdy z budynków był jedyny i unikatowy, gdyż stanowił szczyt możliwości wznoszących go

budowniczych, ale jednocześnie podobny do pozostałych, co wynikało z zakotwiczenia w miejscu i czasie oraz wykorzystaniu konkretnego materiału o stałych parametrach technicznych. Te wszystkie czynniki sprawiły, że dziś można mówić o unikatowej typologii śląskich kościołów drewnianych. Tak jak na ich powstanie i rozwój miał wpływ szereg czynników, tak też ich ochrona, aby była skuteczna, musi być wieloaspektowa i nie może ograniczać się do samych tylko obiektów. U jej podstaw muszą leżeć sprzyjające warunki produkcji drzewnej i stałe podtrzymywana, kultywowana i rozwijana sztuka budowania z drewna. Tylko wtedy spoczność twórców dóbr kultury materialnej nie stanie się grupą konsumentów przyglądających się bezradnie jej powolnemu upadkowi.

Bibliografia

- [1] Thullie C., Zabytki architektoniczne województw katowickiego i opolskiego. Przewodnik, wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 1969.
- [2] Gadomski S., Drewniane kościoły województwa śląskiego, wydawnictwo it@tis, Chorzów 2001.
- [3] Kreis A., Z drewna ciosane. Drewniana architektura sakralna w województwie śląskim, Górnośląski Park Etnograficzny, Chorzów 2004.
- [4] Cenda B., Kościoły, kaplice i dzwonnice drewniane. Województwo śląskie. Przewodnik, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2015.
- [5] Kościoły drewniane, <http://www.kosciolydrewniane.pl/> [dostęp: luty 2023].
- [6] Brykowski R., Drewniany kościół w Łączy z XV w. przestał istnieć!, „Ochrona Zabytków” 47/3-4 (186–187), s. 313–322.
- [7] Szatygin J., Dziedzictwo drewnianej architektury w Polsce, Architektura drewniana, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-8feecbd-01f8-4797-a255-395ed-704f9ae/c/Ochrona_Zabytkow_2013_1 [dostęp: luty 2023].

DOI: 10.5604/01.3001.0053.9268

PRAWIDŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA
Serdyńska Joanna, 2023, Drewniana architektura sakralna powiatu gliwickiego – przegląd, zagrożenia i drogi ochrony, „Builder” 11 (316). DOI: 10.5604/01.3001.0053.9268

Streszczenie: Przedmiotem artykułu są drewniane kościoły powiatu gliwickiego. Rozwijając się od czasów średniowiecznych budownictwo drewniane ukształtowało zasadniczy schemat kompozycyjno-przestrzenny tych budowli, który przesądził o ich typologicznej odrębności, walorach estetycznych oraz cechach regionalnych i ponadregionalnych. Praca stanowi studium bazujące na analizie materiałów źródłowych oraz obserwacjach przeprowadzonych na miejscu. Jej celem jest charakterystyka, opis kondycji oraz wskazanie najważniejszych zagrożeń oraz dróg ochrony tych bezcennych obiektów. Zdaniem autorki chronić należy nie tylko same budynki, ale również wiedzę i umiejętności budowlane oraz sam przemysł drzewny.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, kościoły, powiat gliwicki

Abstract: WOODEN SACRED ARCHITECTURE OF THE GLIWICE POVIAT – REVIEW, THREATS AND WAYS OF PROTECTION.

The subject of the article are the wooden churches of the Gliwice poviast. Timber construction, developed in the Middle Ages,

shaped the basic compositional and spatial scheme of these buildings, which determined their typological distinctiveness, aesthetic values and regional and supra-regional features. The work is a study based on an analysis of source materials and on-site observations. Its aim is to characterise the churches and their present condition, as well as to indicate the main factors that threaten their existence and suggest ways of their protection. In the author's view, it is not just the buildings that should be preserved, but also construction knowledge and skills, as well as the wood industry itself.

Keywords: wooden architecture, churches, Gliwice poviast